*Микола* **ВИГОВСЬКИЙ**

# КАДРОВИЙ СКЛАД ТА ФУНКЦІЇ СТРУКТУРНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАРКОМОСУ УСРР (1920—1930 рр.)

Вивчення історичного досвіду функціонування номенклатури системи освіти в УСРР 20-х рр. XX ст. є *актуальним* в українському суспільстві початку XXI ст., оскільки триває пошук оптимальних організаційних форм професійної освіти, її соціальної адаптації в умовах багатоукладності економіки та політичного плюралізму, інтеграційних процесів і явищ на теренах європейських країн, відтак інноваційний вплив стає дедалі відчутнім. Актуалізація історичних форм освіти має опосередковане спрямування, позаяк йдеться про минуле, хоча негативні та позитивні сторони, якщо їх уважно дослідити та врахувати, унеможливлять допущення прикрих помилок. З іншого боку важливо з'ясувати принципи кадрового забезпечення підрозділів системи Наркомосу УСРР 20-х рр., які охоплювали освіту, науку і культуру в українському суспільстві, тобто його соціогуманітарну галузь. Об'єктом дослідження є конкретна державна установа — Народний комісаріат освіти УСРР, одна з ключових урядових інституцій, яка вирізнялася самостійністю в царині культурно-освітнього життя, а предметом є функції номенклатури, її загальна чисельність та персональний склад.

В історіографії ця проблема загалом досліджувалася, але переважно в контексті розвитку школи та підготовки педагогічних кадрів, про що свідчать монографічні праці[1]. Вони мають ґрунтовну джерельну базу, деякі елементи концептуального багажу радянської історичної науки, хоча чимало запозичили від зарубіжної україніки, особливо ідею т. з. духовного відродження у 20-х рр., яка вимагає критичного перегляду та базового з'ясування подібно політиці українізації[2]. Дослідники почали зосереджуватися також на проблемах державного впливу на систему вищої школи в контексті регулювання[3] та її професорсько-викладацького забезпечення[4]. Діяльність дослідних установ Наркомосу України з 1922—1937 рр. вивчала Л. В. Тютюнник, але з точки зору історико-педагогічної науки[5]. Характерною ознакою перелічених та інших праць з проблем культурно-освітнього розвитку України 20—30-х рр. є виразна пріоритетність історії освіти, особливо педагогічної, та національного аспекту (українізації, коренізації) тощо[6]. Формування партійно-радянської номенклатури взагалі досліджує М. С. Дорошенко[7], хоча кадровий склад освітніх установ залишено поза увагою. Єдиною на сьогодні дисертаційною роботою, яка присвячена діяльності скрипніківського Наркомосу, є праця В. Г. Шарпатого[8]. Необ-

хідно також згадати брошуру В. М. Даниленка та М. М. Кузьменка про керівний склад Наркомосу УСРР на чолі з М. О. Скрипником[9]. Спостерігається певна суперечливість в оцінці особистості Скрипника: відносна ідеалізація та переоцінка його ролі та місця в політичному житті України. Центром уваги стає яскравий представник номенклатури вищої ланки з її обов'язками, функціями, освітнім рівнем, професійним статусом.

Мета і завдання цієї статті, враховуючи надбання попередників, а також упущення і недоліки, виокремити і дослідити проблему кадрового забезпечення ключових структурних підрозділів системи Наркомосу УСРР, показати професійно-освітній рівень її номенклатури, роль і місце у формуванні української системи управління, функції та специфіку, з'ясувати функціональне значення терміна «номенклатура» в контексті діяльності державної установи.

Термін «номенклатура», судячи з наукової літератури, ототожнюють з політичною верхівкою партійно-радянських органів влади, вкладаючи певний ідеологічний контекст. У 20-х рр. XX ст. використовували різні визначення для виокремлення адміністративного персоналу державних установ: «штатні працівники», «управлінці», «радслужбовці», «радянська аристократія», «кадри». Вони належали до однієї соціально-професійної групи — службовців радянських, господарських установ та організацій, вирізняючись рангом і статусом посадовця та іншими ознаками (освітній ценз, стаж керівної роботи тощо). Термінологічно перелічені соціально-професійні групи мають спільні і відмінні ознаки. Визначення «управлінці» або «кадри» мають дещо узагальнюючий контекст, ніж «радслужбовці», яке уособлювало певну категорію номенклатури. У травні 1922 р., виступаючи на нараді завідуючих губнаросвітою, нарком Г. Ф. Гринько виділив представників адміністративного апарату та «безпосередніх діячів освіти»[10]. Обидві категорії належали до освітньо-культурної галузі, навіть були членами єдиної профспілкової організації, але уособлювали різні ділянки, хоча при зарахуванні на роботу заповнювали відповідні формуляри, анкети. У 1926 р. Раднарком СРСР запровадив систему обов'язкового заповнення службовцями «трудових списків», тобто своєрідних трудових книжок, які засвідчували їх статус — соціальний, професійний, суспільний. Зокрема, в постанові РНК СРСР «Про трудові списки» йшлося також про «службовців вищої категорії»[11]. Отже, існувала не лише система обліку, а й відповідна класифікація державних посадовців. У 1924 р. уряд УСРР затвердив штати освітньо-культурних установ — вищих навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл, бібліотек, академічних установ, офіційно проголосивши у такий спосіб перелік професійних груп, у т. ч. адміністративного персоналу та складу фахівців[12]. Кількісний і посадовий склад Наркомосу віддзеркалював його організаційну структуру, номенклатуру посад, тобто перелік посад, але без уточнення

функцій[13]. До номенклатури можна віднести фактично весь штат цього наркомату, проте його посадовці належали до різних категорій.

Обов'язки і права номенклатури залежали від підрозділу та його функцій, але не завжди були виписані у статутах радянських установ. Улітку 1929 р. інспекторська група НК РСІ УСРР розробила документ під назвою «Про номенклатуру стандартних посад у державних установах», у якому вперше з'явилася класифікація посад за категоріями. «Ми поставили перед собою завдання побудувати номенклатуру, — зазначалося там, — як цілісну систему найменування посад. Самі за себе найменування повинні прямо відповідати на питання, чим дана особа на цій посаді має займатися, тобто яку з низки функцій вона повинна виконувати»[14]. Наркомат Робітничо-селянської інспекції переймався проблемою уніфікації посад з однорідними функціями, щоб об'єднати їх за принципом тотожності, підпасовуючи до певної системи управління. Мета і завдання цієї внутрішньої реформи радянської бюрократичної системи виявилася такою: «Щоб встановлена система номенклатурних назв дозволила формувати структурні частини, тобто, щоб кожна з посад була ніби окремою і необхідною ланкою для розбудови структури»[15]. На початку та протягом першої половини 20-х рр. відбувалося все навпаки: спочатку формували структуру, схему і саму систему освіти, особливо у 1920—1923 рр., добираючи до них відповідні кадри за кваліфікацією, соціальним походженням та політико-ідеологічними принципами.

У 1929 р., коли більшовицька партія обрала курс на соціалістичну реконструкцію, виникла потреба ефективного використання наявних кадрів та економії коштів. НК РСІ прагнув раціоналізувати розподіл праці в установах шляхом перегляду та уточнення функцій посадовців. «Наркомат освіти України, — зазначалося у згаданому документі, — є дуже показовим для нас взірцем, там є велика кількість заступників до різних посад і навіть не по одному, а по два заступники: у наркома є два заступники, у завідуючого управлінням соцвиху є два заступника і в цьому ж управлінні є заступник для завідуючого організаційним відділом, заступник голови Науково-педагогічного комітету, у завідуючого Управлінням профосвіти є два заступники і також заступники: а) для завідуючого оргчастиною; б) для голови методкому; в) для голови комісії з практики і стажу; також по Управлінню Політосвіти є два заступники, відтак виникає цілком слушне запитання, коли взагалі заступники заміщують завідуючих, а тим паче, коли другі заступники заміщують завідуючих і чи заміщають перших і других»[16]. Такою була керівна ланка Наркомосу наприкінці 20-х рр., яка не задовольняла контрольно-інспекційні органи.

Номенклатура була частиною структури, а разом з нею — складовою ланкою системи управління, тобто суб'єктом виконавчих органів влади, а з другого боку, перелік посад за функціями мав оз-

наки системності, зумовлені політико-ідеологічними принципами формування та діяльності штатів наркоматів, у т. ч. і Наркомосу. Три групи посад мали відповідну номенклатуру: до першої належали керівники (нарком, заступники, заввідділами, директори установ), до другої — інспектори, референти, інструктори, до третьої — секретарі та діловоди. Три категорії постають доволі виразно: керівна еліта, організаційно-інструкторські кадри і група «канцпрацівників», тобто допоміжний персонал. Нарком був членом уряду та ВУЦВКу (законодавчого органу), здійснював і відповідав за політичний стан і практичне керівництво дорученого йому відомства, координував роботу з іншими установами, затверджував постанови, розглядав звіти керівників підрозділів, стежив за витратами коштів. Заступники наркома мали право дорадчого голосу в уряді, а в разі його відсутності вирішували необхідні питання. Завідуючі відділами і директори належали до керівної ланки номенклатури, але відомчого рівня. Решта мала суто виконавчі та допоміжні функції у межах системи Наркомосу. 24 серпня 1929 р. колегія НК РСІ затвердила проект номенклатури посад, розіславши 25 його примірників до державних установ[17].

Визначення функцій посадових осіб, тобто номенклатури, відбувалося еволюційним шляхом, хоча становлення самої системи освіти здійснювалося радикальними методами і засобами. Стара школа була ліквідована протягом кількох місяців, а формування нової розтягнулося на тривалий період, що охопив 1920—1923 рр. Його вважали перехідним періодом, що відповідало дійсності, позаяк у штатному розкладі Наркомосу та його підрозділів було чимало вакансій. Функції номенклатури, крім наркома, заступників, секретаріату, не визначено, а сама система не мала звичного для держустанов бюджету. У звіті Наркомосу за 1924—1926 рр. наголошувалося, що саме на початку 20-х рр. виникла нова радянська система освіти з новими організаційними формами (єдиною трудовою школою, установами соціального виховання, єдиною профшколою)[18].

Триєдиність системи освіти в Україні, де ключове місце належало профшколі, була її характерною ознакою протягом 20-х рр., хоча наприкінці 1929 р. запанувала і почала неухильно реалізовуватися ідея єдиної, тобто уніфікованої загальносоюзної системи навчальних закладів. Ці проблеми достатньо висвітлені в історіографії[19], але варто звернути увагу на них у контексті формування номенклатури республіканського рівня. Самодіяльний Наркомос УСРР в особі колишнього боротьбиста Г. Ф. Гринька та його колег по партії, які займали ключові посади в центральному і місцевому апаратах системи освіти, позначився на її самобутності. Вони обстоювали єдину систему освіти в УСРР, яка суттєво відрізнялася від російської, відтак і функціями номенклатури, про що свідчить гостра дискусія Гринька, Я. П. Ряппо, П. К. Солодуба з їхніми російськими колегами на різних з'їздах та погоджувальних нарадах. Ідея

українізації визрівала в суспільстві, але її мотором були лідери партії боротьбистів, які працювали в Наркомосі та губвідділах освіти, хоча у наступні роки їм не вдалося належним чином її реалізувати, бо вона раптом стала пріоритетною для ВКП(б) в особі Сталіна і його емісара в Україні Л. Кагановича.

Напередодні організаційно-політичного оформлення СРСР посилився тиск центральних установ РСФРР на Україну, тобто на її уряд. 24 жовтня 1922 р. Раднарком УСРР затвердив положення «Про взаємовідносини Наркомосу УСРР з Наркомосом РСФРР», у якому було зазначено, що Наркомос є «самодіяльним наркоматом»[20], тобто республіканського статусу. У листопаді 1922 р. Україна мала власний Кодекс законів про освіту, ухвалений на 3-й сесії ВУЦВК шостого скликання[21], відтак існували організаційні форми та нормативно-правова база для функціонування власної керівної еліти. Її ознаки виявилися в принциповій позиції стосовно принципу самодіяльності української системи освіти, особливо в галузі профосвіти. Зокрема, у червні 1923 р. Ряппо, будучи заступником наркома освіти, відхилив намагання Наркомшляхів СРСР запровадити спільну схему профосвіти[22]. У серпні 1924 р. не відбулася всесоюзна нарада з питань освіти, яку ініціював А. Луначарський щоб встановити «обов'язковими для всієї території союзу основні принципи народної освіти», позаяк Наркомос УСРР її проігнорував[23]. Дві обставини викликали занепокоєння того ж Ряппо: по-перше, те, що Конституція СРСР визначає «загальні витоки», а проект РСФРР виявився над нею, по-друге, встановлення статусу російської мови як обов'язкової в усіх навчальних закладах порушувало закон про рівноправність мов та низку інших нормативно-правових актів[24]. Наркомос України захищав власну позицію щодо єдності української системи освіти до кінця 20-х рр., тому що керівництво зберегло за собою справжній статус республіканської номенклатури. Її організаційна самобутність та адміністративно-функціональна принциповість була зумовлена кількома політико-ідеологічними факторами: впливом боротьбистів у центральному апараті Наркомосу Г. Ф. Гринька та О. Я. Шумського, декларативним правом самовизначення згідно союзної конституцією, формуванням українізації, централізаторськими тенденціями Наркомосу РСФРР.

Організаційна структура Наркомосу УСРР, яка виникла на початку 20-х рр., концептуально відповідала політичним принципам більшовизму стосовно суспільного розвитку, але вирізнялася формами, функціями, номенклатурою посад. Її кістяк становили три ключові ланки — профосвіта, соціальне виховання дітей, політична освіта дорослих, а Наркомос фактично керував розвитком всієї освіти, науки та культури. Йому підпорядковувалася діяльність Української академії наук (УАН), судячи з листування та засідань колегії Наркомосу, а також відомого «Щоденника» академіка С. О. Єфремова[25]. Діяла Центральна рада захисту дітей з липня 1920 р.[26]. Рада національних меншостей у серпні 1921 р. мала нац-

бюро у кожній губернії, де діяли секції — єврейська, польська, естонська, татарська, німецька, латишська. Нацбюро при губвідділах освіти складались з 15 штатних співробітників, крім інструкторів, а при повітових — з 4 працівників[27].

Проблемами соціального виховання дітей, особливо безпритульних, переймалося головне управління соціального виховання НКО УСРР (Головсоцвих), яке почало свою діяльність у 1920 р. Виникнення цього підрозділу було зумовлене колосальною безпритульністю дітей в Україні, голодом, господарською руїною, радянізацією системи навчання і виховання, коли йшлося про зосередження справи виховання дітей у державних закладах (дитбудинках, інтернатах тощо), згортаючи виховні функції сім'ї. Така ідея соцвиху мала прихильників та опонентів, але ця проблема стосується педагогічних дисциплін. Упродовж 1921—1922 рр. Головсоцвих переймався головним чином порятунком дітей, дбаючи в умовах голоду та непу про господарську діяльність власної системи. Її органи на місцях виявляли списки дітей для їх продовольчого забезпечення, організовували дитбудинки, сільськогосподарські колонії з елементами продуктивної праці, навчання і виховання, здійснення принципу госпрозрахунку, відповідали за патронування неповнолітніх, наділення дитустанов земельними ділянками[28]. Система Головсоцвиху виконувала тоді переважно функції соцзабезу, займаючись порятунком дітей від голоду, холоду, хвороб, тому доручення центрального проводу Наркомосу керівництву колегії Головсоцвиху мали директивно-наказовий стиль: «встановити фактичний контроль», «прийняти негайні заходи», «посилити українізацію», «звернути особливу увагу», «вжити заходів», «маючи на увазі», «поставити на вид», «пропонувати», «подбати»[29]. Адміністративно-командний стиль, яким користувалася номенклатура Наркомосу у 1923—1924 рр., свідчив про серйозність справи соцвиху, яка виходила за межі педагогічного процесу. В 1923 р. Головсоцвих очолювала Л. Р. Менжинська, колегію уособлювали О. М. Мізерницький, Р. Л. Берлін, Т. Д. Русеес (секретар колегії), а співробітниками були — О. І. Попов, А. І. Гендрихівська, Я. Г. Білик, В. О. Арнаутов, Г. С. Салько, А. С. Ганджій, З. Т. Козлова, М. М. Котельников, М. М. Тарасович, які мали вищу професійну освіту, педагогічний та стаж наукової роботи[30]. Заступником голови у 1923 р. був Мізерницький, головним інспектором охорони дитинства — Г. С. Салько, головним інспектором дефективного дитинства — І. П. Соколянський. Всеукраїнську комісію у справах неповнолітніх очолювала Р. Л. Берлін. У 1924 р. Раднарком УСРР затвердив структуру та штати Наркомосу, в т. ч. кількісний склад та номенклатуру посад Головсоцвиху. Структуру підрозділу становили: колегія (голова, заступник, секретар), відділи (інформаційно-статистичний, науково-педагогічний), інспекторська колегія, комісія дитячого руху, комісія у справах неповнолітніх[31]. Фактично два підрозділи (колегія та інформаційно-статистичний відділ) зай-

малися внутрішніми справами, а решта виконували важливі суспільні функції. До номенклатури, яка їх здійснювала, слід віднести членів колегії, завідуючих відділами та особливо головних інспекторів. 22 лютого 1923 р. В. О. Арнаутов розробив «тимчасове положення про інспекцію установ дефективного дитинства», яке правило за інструкцію для губінспекторів[32]. Співробітники Головсоцвиху брали участь у засіданні колегії Наркомпросу.

Керівний склад підрозділів Головсоцвиху, беручи до уваги їх адміністративний статус і стиль роботи, уособлював номенклатуру, яка виконувала функції установи відповідно до посади та завдань. За соціальним становищем вони належали до службовців, за професією — до педагогів і вчених, за ознаками суспільної групи — до інтелігенції. У системі соцвиху працювали особи з вищою освітою та досвідом роботи, які свого часу належали до різних політичних партій: П. І. Духно (Харківський університет, завгубсоцвихом, член УПСР у 1915—1918 рр.)[33], В. П. Долганов (Учительський інститут, завгубсоцвихом Полтавщини, член УСДРП у 1916—1918 рр.)[34], І. П. Соколянський (Петербурзький психоневрологічний інститут, позапартійний),[35] В. О. Арнаутов (Новоросійський університет, член УПСР, партії УКП (боротьбистів), голова науково-педагогічної комісії)[36], О. М. Мізерницький (Київський університет, член УПСР з 1906 р.)[37]. Дореволюційні навчальні заклади закінчували й інші працівники Головсоцвиху, які були одночасно номенклатурними посадовцями, службовцями, науково-педагогічною елітою, тобто упереджене тлумачення терміна «номенклатура» їх стосувалося доволі опосередковано. Їх використовували як фахівців, тому серед рецензентів Наукпедкому Укрсоцвиху в 1927 р. були В. О. Арнаутов, О. І. Попов, І. П. Соколянський, А. І. Гендрихівська та інші організатори соцвиху в Україні[38], які поєднували адміністративну роботу з науково-педагогічною, засвідчуючи у такий спосіб достатньо високий освітньо-професійний рівень.

Структура Головпрофосвіти виявилася досить прикладною, яка мала колегію з 7 осіб (голова, два заступники, ревізор, три секретарі), адміністративно-організаційний та шкільний сектори, науковий комітет. Наявність заступників, помічників, секретарів свідчать про внутрішню підпорядкованість номенклатури згідно з посадами. Напрями освіти (соціально-економічної, індустріально-технічної чи педагогічної) вели головні інспектори. Організаційно-планова робота системи профосвіти припадає на 1921 р., якою особисто переймався заступник наркома Я. П. Ряппо. Головпрофосвіта зосередила основні важелі управління розвитком освіти, роботою відповідних установ. Станом на 2 вересня 1922 р. співробітниками Головпрофосвіти були А. П. Машкін (заст. голови), О. Г. Аниксей (зав.адміністратором), С. Ю. Семковський (голова Наукового комітету), а функції головних інспекторів виконували А. М. Мандрика, І. І. Гордон, О. І. Супруненко, Й. О. Косман, М. І. Зарецький, А. П. Машкін, А. П. Жук, М. М. Зотін, І. І. Врона[39].

У 1923 р. до колегії Головпрофосвіти обрали А. П. Машкіна (випускник Казанського університету та Ризького політехнікуму, хімік)[40]. А. М. Мандрика, М. М. Зотін, Вертман, А. П. Жук також мали фахову освіту[41]. Інспектором педосвіти Укрпрофосвіти НКО УСРР у 1925 р. працював професор С. Г. Грушевський[42], головою головпрофосвіти протягом 1921—1926 рр. був Ряппо.[43] На початку січня 1928 р., коли Наркомос УСРР очолював Скрипник, в Управлінні соцвиху залишились В. О. Арнаутов, І. П. Соколянський, Р. Л. Берлін, Т. Д. Русеес, тобто стара гвардія соцвиху, а в Укрпрофосвіті працювали Г. П. Радченко (завідувач, з висуванців), М. М. Зотін, А. З. Бандурівський, Д. К. Пісоцька, Е. М. Ривкіна, О. Д. Пещанська, до складу Методкому потрапили Г. С. Шумило, Л. В. Кутепов, С. О. Зенкевич, О. З. Олександров, які представляли відповідні галузі знань[44], але належали до оновленого складу, крім Зотіна. Вони виконували обов'язки референтів, консультантів.

Впливовою установою в системі Наркомосу була Головполітосвіта, яка почала свою офіційну діяльність на початку 1921 р., об'єднуючи всю «політично-просвітницьку та агітаційно-пропагандистську роботу республіки і зосереджуючи її на обслуговуванні політичного й економічного будівництва України»[45]. Цей підрозділ поєднував функції радянського просвітницького апарату з своєрідним осередком агітаційно-пропагандистського відділу партії. Наркомос взяв на себе функцію позашкільної роботи, витворив єдиний політико-просвітницький апарат, діяльність якого мала відверту ідеологічну спрямованість. В липні 1921 р. з'явилося положення про Головполітосвіту, але кадрове забезпечення відбувалося повільно, особливо в губерніях. Восени 1922 р. Головполітосвіту очолював А. Самохвалов, а членами колегії були І. М. Сквирський, Я. Р. Гайліс, С. М. Софієва, С. М. Подгорненська, С. А. Уманський[46]. Вони очолювали структурні підрозділи цієї установи, мали досвід роботи в політорганах Червоної Армії, хоча деякі працювали в освітніх закладах. Наприклад, С. М. Софієва керувала губполітосвітою Київського губвійському, завідувала агітвідділом Київського губкому в 1919—1920 рр., була начальником політпросвіти Дніпровської флотилії, членом політвідділу Південно-Західного фронту, відтак очолювала сектор мистецтв Головполітосвіти, була там заступником завідуючого агітвідділом та редактором[47]. Головполітосвіта виконувала переважно ідеологічні функції, використовуючи власний апарат (методологічний, адміністративний відділи, комісію з ліквідації неписьменності), а також Державне видавництво, Всеукраїнське кінофотоуправління (ВУФКУ), Центральне управління войовничих безвірників, центральне управління у справах друку. В 1923 р. очолюване І. Куликом Управління у справах друку заявило про своє організаційне виокремлення з Головполітосвіти та підпорядкування безпосередньо Раднаркому[48]. Восени 1923 р. центральний апарат Головполітосвіти виявився укомплектований кадрами, які за рівнем освіти поступалися співробітникам Голо-

всоцвиху та Головпрофосвіти, хоча були і фахівці. Зокрема, інспектором з літературної роботи був В. Ю. Коряк[49]. Основну групу номенклатури становили політпрацівники Червоної Армії, а структура Головполітосвіти фактично охопила всі ділянки духовного життя суспільства — літературу, театр, кіно, мистецтво, музику. На місцях засновували мережу закладів пропаганди: клуби, сільбудинки, народні доми, хати-читальні, музеї, бібліотеки, агітпункти, радпартшколи, студії, театри, виставки, яких у 1923 р. налічувалося понад 10 тисяч[50]. Номенклатура Головполітосвіти виконувала також функції політичної цензури, тому відбувався і належний добір кадрів. Скажімо, у 1923—1924 рр. ними було «забраковано» 800 кінокартин[51], з бібліотек вилучалася література, яка не відповідала ідеології компартії. Центральне управління у справах друку (ЦУСД УСРР) у 1924 р., яке очолював М. Ікс, тісно співпрацювало з ДПУ, виявляючи «шкідливу літературу» та борючись проти «буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології»[52]. Методів боротьби виявилося два: зауваження авторові та видавництву і «репресивна міра» — заборона друкувати. Безумовно, крім політичної пропаганди, яка становила основу всієї роботи Головполітосвіти, велася і загальноосвітня діяльність (ліквідація неписьменності). Система займалася активною ідеологічною роботою, усуваючи в містах і селах просвіту та вільнодумство. Повноваження цієї установи, тобто номенклатури, виявилися необмеженими в царині контролю за літературою і мистецтвом, видавничою справою. Вона вирішувала питання відбору акторів на перші і другорядні ролі, а без дозволу кінорепертуарної комісії не виходила на екрани жодна стрічка.

Упродовж 1921—1923 рр. фактично завершилося організаційне оформлення системи Головполітосвіти, чиновники якої займалися оптимізацією апарату, підвищенням кваліфікації та вдосконаленням методів роботи. Взагалі три ключових управління: соціального виховання, профосвіти та політосвіти діяли до квітня 1925 р. на правах колегіальних органів, тому ВУЦВК та РНК ухвалили постанову «Про реорганізацію народного комісаріату освіти УСРР», скасувавши типову для першої половини 20-х рр. систему главків, запровадивши принцип одноособового керівництва[53]. Основні регулятивні функції зосереджувалися в колегії Наркомосу, а в управліннях соцвиху, профосвіти та політосвіти, які продовжували діяти, започаткували методологічні комітети. Взагалі ідея створення подібних підрозділів належала Ряппо. Саме він ще у 1922 р. власноруч написав положення про центральний методологічний комітет НКО, яким передбачалася організація у кожному главкові Автономних науково-педагогічних методологічних комітетів[54]. Для оперативної роботи діяло Бюро Центрметодкому Наркомосу УСРР, організаційну основу якого становила «трійка»: голови методкомів главків. У лютому 1925 р. з'явився Державний науково-методологічний комітет Наркомосу УСРР, котрий виявився центральним органом «керування науково-методологічною діяльністю всіх

закладів і органів й контролю над нею»[55]. Їхня діяльність свідчила про часткове і відносне обмеження суто адміністративного впливу та активізацію теоретико-методологічних факторів, хоча номенклатура використовувала обидва методи.

Наприкінці 20-х рр. структура Наркомосу не зазнала суттєвих змін; продовжували діяти колишні три главки, які від 1925 р. здобули назву управлінь. Триєдиність соцвиху, профосвіти та політосвіти була збережена, становила основу всієї роботи Наркомосу. Виокремилися в структурні підрозділи управління науковими установами, ДНМК, управління мистецтв та управління друку і літератури (Головліт)[56].

Таким чином, проаналізувавши кадровий склад та основні функції структурних підрозділів Наркомосу УСРР автор дійшов висновку про функціональну залежність номенклатури від них, а головне від політичної системи влади радянської держави. Кадровий корпус Головсоцвиху та Головпрофосвіти вирізнявся значно вищим професійно-освітнім рівнем від персоналу Головполітосвіти. Між ними існували також і функціональні відмінності: два перших главки мали конструктивно-інспекційну спрямованість своєї роботи, у т. ч. й елементи адміністративно-розпорядчих органів, а Головполітосвіта зосереджувалася переважно на контрольно-ревізійних обмеженнях та перевірках. Їх об'єднувала спільна мета — розбудова єдиної системи освіти в УСРР, хоча заклади політосвіти обслуговували загальнополітичні принципи функціонування радянської держави.

Соціально-професійний статус номенклатури та її функції залежали від посади і завдань ключових підрозділів Наркомосу. Обстоювання самодіяльності української системи освіти забезпечувало і повноправність номенклатури республіканського рівня, її функціональні можливості. У першій половині 20-х рр., особливо на початку, структурно-організаційні форми вишукували і відбирали для себе кадри відповідно до завдань, а наприкінці 20-х рр. кадри вирішували питання формування мети і завдання всієї системи. Використовуючи термін «номенклатура» необхідно мати на увазі не лише персональний склад тих чи інших установ, а взаємозалежність функцій та їх виконавців. Номенклатура — це не просто персоналії, а також перелік посад, їх прав, обов'язків, повноважень, категорій. Нарком і його заступники належали до номенклатури вищої категорії, а завідуючі підрозділів до середньої ланки, хоча обидві категорії уособлювали службовців держустанов. Можна констатувати наступне: номенклатура — це, насамперед, функції посадовців, зумовлених статутними вимогами відповідно до штатного розкладу структурних підрозділів.

---

[1] *Ситніков О. П.* Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: Автореф. дис. канд. істор. наук. — К., 2003. — 15 с.; *Борисов В. Л.* Становлення та розвиток

загальноосвітньої школи в Україні. 1920—1933 рр.: Автореф. дис. канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.; *Чирва Ю. І.* Розвиток народної освіти України (1917—1932 рр.): Історіографія проблеми: Автореф. дис. канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 1995. — 18 с.; *Майборода В. К.* Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УСРР 1917—1941 рр. // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 11. — С. 58—64; *Богінська І. В.* Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 — 1930-ті рр..): Автореф. дис. канд. істор. наук. — Донецьк, 2000. — 18 с.; *Кліцаков І. О.* Педагогічні кадри України (1917—1937 рр.). — Донецьк: Юго-Восток, 1997. — 309 с.; *Липинський В. В.* Становлення і розвиток системи освіти в УСРР у 20-ті роки. — Донецьк, 2000. — 247 с.; *Майборода С. В.* Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917—1959 рр.): Монографія. — К.: В-во УАДУ, 2000. — 305 с.

[2] Українізація 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — 392 с.

[3] *Приходько О. Л.* Розвиток системи державного управління вищими навчальними закладами мистецтва і культури в Україні (1917—1941 рр.): Автореф дис. канд. наук з держ. управління. — К., 2000. — 24 с.

[4] *Осмоловська О. Ю.* Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920—1930-ті рр.): Автореф. дис. канд. істор. наук. — Донецьк, 2004. — 19 с.

[5] *Тютюнник Л. В.* Проблемы деятельности опытных учреждений Наркомпроса Украины (1922 — 1937 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. — К., 1992. — 24 с.

[6] Політика коренізації в радянській Україні (1920—1930-ті рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. — 218 с.

[7] *Дорошко М.* Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20—30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз. Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. — 154 с.

[8] *Шарпатий В. Г.* Діяльність М. О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927—1933 рр.): Автореф. дис. канд. істор. наук. — Запоріжжя, 1994. — 17 с.

[9] *Даниленко В. М., Кузьменко М. М.* Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси. — Севастополь: «Вебер», 2003. — 56 с.

[10] К четвертому совещанию по просвещению // Путь просвещения. — 1922. — № 1. — С. 391.

[11] Державний архів м. Києва. — Р. 920. — Оп. 12. — Спр. 18. — Арк. 7.

[12] Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. — 1924. — № 25. — Арт. 192—199.

[13] Там само. — 1924. — № 28. — Арт. 218.

[14] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 539. — Оп. 7. — Спр. 1302. — Арк. 10.

[15] Там само.

[16] Там само. — Арк. 14.

[17] Там само. — Арк. 6.

[18] Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. — 2265. — Арк. 37.

[19] *Липинський В. В.* Зазн. праця; *Майборода С. В.* Зазн. праця.

[20] ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 7.

[21] Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 года на основании постановления 3-й сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. — Х., 1922.

[22] ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оа. 3. — Спр. 33. — Арк. 129.

[23] Там само. — Оп. 4. — Спр. 29. — Арк. 129.

[24] Там само. — Арк. 135—137.

[25] *Єфремов С.* Щоденники, 1923 — 1929. — К.: Рада, 1997. — 832 с.

[26] Збірник декретів, наказів, розпоряджень по Народньому комісаріяту освіти УСРР. — Х.: ВДВ, 1920. — 26 с.

[27] ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 1011. — Арк. 1.

[28] Деятельность центральных органов Наркомпроса // Путь просвещения. — 1922. — № 1. — С. 408—412.

[29] ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 27. — Арк. 4.

[30] Там само. — Оп. 3. — Спр. 966. — Арк. 27.

[31] ЗУ України. — 1924. — № 28. — Арт. 218.
[32] ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 8.
[33] Там само. — Оп. 12. — Спр. 2390. — Арк. 1—3.
[34] Там само. — Оп. 12. — Спр. 2235. — Арк. 3.
[35] Там само. — Оп. 12. — Спр. 7241. — Арк. 4.
[36] Там само. — Оп. 12. — Спр. 187. — Арк. 5.
[37] Там само. — Оп. 12. — Спр. 4927. — Арк. 1.
[38] Там само. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 1402. — Арк. 6.
[39] Там само. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 860. — Арк. 17.
[40] Там само. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 4826. — Арк. 3.
[41] Там само. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 33. — Арк. 79.
[42] Там само. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 1901. — Арк. 4.
[43] Там само. — Оп. 12. — Спр. 6721. — Арк. 7.
[44] Там само. — Оп. 8. — Спр. 263. — Арк. 26.
[45] *Гринько Гр.* Очерк истории и системы политпросвета // Путь просвещения. — 1922. — № 2. — С. 13.
[46] ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 33. — Арк. 62.
[47] Там само.
[48] Там само. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 43.
[49] Там само. — Спр. 993. — Арк. 10.
[50] Політосвітпраця на Вкраїні // Радянська освіта. — 1923. — № 11. — С. 102—103.
[51] ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 26. — Арк. 30—32.
[52] Там само. — Арк. 88.
[53] Збірник чинного законодавства УСРР про народню освіту (за ред. з передмовою Я. П. Ряппо). — Х., 1927. — С. 8.
[54] ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 163.
[55] Матеріали Державного Науково-методологічного комітету. — № 1. — Х., 1925. — С. 5.
[56] ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 8. — Спр. 242. — Арк. 3—5.